
SEPARATUM

az Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez
(Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn)
35. kötetéből

Művelődési törekvések a korai újkorban

TANULMÁNYOK KESERÚ BÁLINT TISZTELETÉRE

Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit

FESTSCHRIFT FÜR BÁLINT KESERÚ

Szerkesztette: Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter

Szeged
1997

A KÖTET TARTALMA

DEDICATIO ♦ RÖVIDÍTÉSEK ♦ BALÁZS MIHÁLY: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták ♦ BENKŐ SAMU: Az eckermanni szerepvállalás szerény erdélyi képviselője: Szentgyörgyi Imre ♦ MARTIN BIRCHER: Die „treffliche Bibliothec“ der Fürsten von Auersperg in Laibach ♦ DIETRICH BLAUFUß: Vom Widerstand zur Anpassung? Ungarische Exulanten in Briefen an Gottlieb Spizel in Augsburg ♦ CSEPREGI ZOLTÁN: Az igaz keresztyénség hamis impresszuma. Adalékok a dunántúli Arndt-recepcióhoz ♦ DOMÁNYHÁZI EDIT: Erasmus Kolozsvárt ♦ FONT ZSUZSA: Andreas Teutsch és köre. Johann Wilhelm Petersen erdélyi követői ♦ FÖLDESI FERENC: Kheberitsch János Kristóf Directoriuma ♦ CARLOS GILLY: „Észak Oroszlánja“, a „Sas“ és a „Végtélet Krisztusa“. Politikai, vallásos és chliaszta publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben ♦ ALEKSANDRA GOLIK-PRUS – ZDZISŁAW PIETRZYK: Kis-lengyelországi ditekák Václav Parmenida Horažďovický albumában ♦ G. HENK VAN DE GRAAF: 'Cum Deo'. Magyar peregrinusok bejegyzései franekeri album amicorumokban ♦ AART DE GROOT: Sozinianismus in Harderwijk? Der Prozeß gegen Petrus Ens (1741) ♦ HECKENAST GUSZTÁV: II. Rákóczi Ferenc elitképző Nemesi Társasága ♦ HOFFMANN GIZELLA: Christoph Besold: De verae philosophiae fundamento discursus ♦ HOLL BÉLA: Az ars metrica és a középkori kontrafaktúra ♦ HORVÁTH IVÁN: Az eszményítő Balassi-kiadások ellen (Előzetes közlemény) ♦ H. HUBERT GABRIELLA: Adalék a 16–17. századi gyülekezeti énekek műfaj-meghatározásához ♦ JAKÓ ZSIGMOND: Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről ♦ KATONA TÜNDE: A lőcsei Testamentbuch alapiratai (1549–1551) ♦ KESERŰ GIZELLA: Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély ♦ B. KIS ATTILA: Historia elegantissima. A példázat szerepe Enyedi széphistóriájában ♦ KISBALI LÁSZLÓ: A filológia bosszúja, avagy Gadamer esete a pietista hermeneutikával ♦ KISS ANDRÁS: Ante Claram Bóci. (Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper) ♦ KOVÁCS ANDRÁS: Francesco di Giorgio Martini és a kézdiszentléleki templomvár ♦ KRUPPA TAMÁS: Marciale verso Constantinopoli. Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda ♦ LATZKOVITS MIKLÓS: Colloquium. (Szövegközlés és értelmezési kísérlet) ♦ LUKÁCS LÁSZLÓ SJ – MOLNÁR ANTAL: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619) ♦ MONOK ISTVÁN: Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján ♦ NICOLETTE MOUT: Das Bild Ungarns in der niederländischen öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts ♦ GRAEME MURDOCK: The Experience of Péter Körmendi. Foreign Calvinist Students' Contact with Presbyterians and Puritans in England ♦ NÉMETH S. KATALIN: Magyar vonatkozású iratok Johann Jakob Redinger hagyatékában ♦ ÖTVÖS PÉTER: Inter nos dicendi. Bizalmas levelek az iskolákból ♦ PÉTER KATALIN: Cselekedetek és eszmék. Vallási ellenállás a fraknói uradalom négy gyülekezetében ♦ FERENC POSTMA: „Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiájuk benne” ♦ RITÓÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Miért Melanchthon? ♦ SZ. SCHAFFER ANDREA: Johann Preuss műve Gottfried Arnold egyháztörténetében ♦ ANDRÉ SÉGUENNY: Das Problem des Glaubens in den verschiedenen geistigen Strömungen des 16. Jahrhunderts ♦ SIPOS GÁBOR: Szőnyi Nagy István apológiája ♦ SZAKÁLY FERENC: A magyar nyelvű bibliafordítás terjedéséhez ♦ LECH SZCZUCKI: Magna indole puer ♦ SZILASI LÁSZLÓ: „szabott módunk” (Szövegosztályok Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek című művében) ♦ SZŐNYI GYÖRGY ENDRE: A matematika vagy a költészet tanít az angyalok nyelvére? John Dee és a lingua universalis ♦ SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: „...ha magyar szóból a tót kimaradna”. Rohonyi György Dugonics- és magyarellenes gúnyversének művelődéstörténeti háttere ♦ WAŁAW URBAN: Drei altpolnische Schüler Wittenbergs: Thomas Sobocki (Lutheraner), Franciscus Krasieński (Katholik) und Lukas Delfin (Antitrinitarier) ♦ VADAI ISTVÁN: A függőleges beszéd. Tinódi akrosztichonjairól ♦ VISKOLCZ NOÉMI: Lucas Jennis frankfurti könyvkiadó katalógusa 1626-ból ♦ VIZKELETY ANDRÁS: Adalék a Halotti Beszéd műfaj-történetéhez ♦ NÉVMUTATÓ

INHALT DES BANDES

DEDICATIO ♦ ABKÜRZUNGEN ♦ MIHÁLY BALÁZS: István Ecsedi Báthory und die Jesuiten ♦ SAMU BENKŐ: Imre Szentgyörgyi, ein bescheidener Vertreter der Eckermanschen Haltung in Siebenbürgen ♦ MARTIN BIRCHER: Die „treffliche Bibliothec“ der Fürsten von Auersperg in Laibach ♦ DIETRICH BLAUFUß: Vom Widerstand zur Anpassung? Ungarische Exulanten in Briefen an Gottlieb Spizel in Augsburg ♦ ZOLTÁN CSEPREGI: Das falsche Impressum des Wahren Christentums. Beiträge zu der Arndt-Rezeption in Transdanubien ♦ EDIT DOMÁNYHÁZI: Erasmus Rotterdamus in Klausenburg ♦ ZSUZSA FONT: Andreas Teutsch und sein Kreis. Johann Wilhelm Petersens Anhänger in Siebenbürgen ♦ FERENC FÖLDESI: Das Directorium von János Kristóf Kheberitsch ♦ CARLOS GILLY: Der „Löwe von Mitternacht“, der „Adler“ und der „Endchrist“. Die politische, religiöse und chiliastische Publizistik in den Flugschriften, illustrierten Flugblättern und Volksliedern des Dreißigjährigen Krieges ♦ ALEKSANDRA GOLIK-PRUS – ZDZISŁAW PIETRZYK: Diteisten in Kleinpolen in dem Album von Václav Parmenida Horaždovický ♦ G. HENK VAN DE GRAAF: „Cum Deo“. Die Eintragungen ungarischer Studenten in *albis amicorum* aus Franeker ♦ AART DE GROOT: Sozinianismus in Harderwijk? Der Prozeß gegen Petrus Ens (1741) ♦ GUSZTÁV HECKENAST: Die elitebildende Adelige Gesellschaft des Fürsten Ferenc Rákóczi II. ♦ GIZELLA HOFFMANN: Christoph Besold: De verae philosophiae fundamento discursus ♦ BÉLA HOLL: Die ars metrica und die mittelalterliche Kontrafraktur ♦ IVÁN HORVÁTH: Gegen die idealen Balassi-Ausgaben (Entwurf) ♦ GABRIELLA H. HUBERT: Beitrag zu der Gattungsbestimmung des ungarischen Kirchenliedes des 16. und 17. Jahrhunderts ♦ ZSIGMOND JAKÓ: Der Beginn des antiquarischen Buchhandels in Siebenbürgen ♦ TÜNDE KATONA: Die Grundschriften des Leutschauer Testamentbuches (1549–1551) ♦ GIZELLA KESERŐ: Die Religio rationalis von Andrzej Wiszowaty und Siebenbürgen ♦ ATTILA B. KIS: Historia elegantissima. Die exempla in der Liebesepik von György Enyedi ♦ LÁSZLÓ KISBALI: Die Rache der Philologie, oder der Fall Gadamers mit der pietistischen Hermeneutik ♦ ANDRÁS KISS: Ante Claram Bóci. Ein unbekannter Hexenprozeß in Klausenburg aus dem Jahre 1565 ♦ ANDRÁS KOVÁCS: Francesco di Giorgio Martini und die Kirchenburg in Kézdiszentlélek ♦ TAMÁS KRUPPA: Marciare verso Constartinopoli. Zsigmond Báthorys Feldzug in die Walachei und die Jesuitenpropaganda ♦ MIKLÓS LATZKOVITS: Colloquium. Textedition und Interpretationsversuch ♦ LÁSZLÓ LUKÁCS SJ – ANTAL MOLNÁR: Die Jesuitenschule in Homonna (1615–1619) ♦ ISTVÁN MONOK: Leser oder Sammler? Die Wandlungen des Buchsammelns und der Lesegewohnheiten um die Wende des 17. und 18. Jahrhunderts ♦ NICOLETTE MOUT: Das Bild Ungarns in der niederländischen öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts ♦ GRAEME MURDOCK: Die Erfahrungen von Péter Körmendi. Beziehung ausländischer Studenten kalvinistischen Bekenntnisses zu den Presbyterianern und den Puritanern in England ♦ S. KATALIN NÉMETH: Schriften ungarischer Provenienz in dem Nachlaß von Johann Jakob Redinger ♦ PÉTER ÖTVÖS: Inter nos dicendi. Vertraute Briefe aus den Schulen ♦ KATALIN PÉTER: Taten und Ideen. Religiöser Widerstand in vier Gemeinden der Herrschaft Forchtenstein ♦ FERENC POSTMA: „Franeker, darin die berühmte Akademie der wahren Christen“ ♦ ÁGNES RITOÓK SZALAY: Warum Melanchthon? ♦ ANDREA SZ. SCHAFFER: Ein Werk von Johann Preuss in der Kirchengeschichte Gottfried Arnolds ♦ ANDRÉ SÉGUENNY: Das Problem des Glaubens in den verschiedenen geistigen Strömungen des 16. Jahrhunderts ♦ GÁBOR SIPOS: Die Apologie des István Szőnyi Nagy ♦ FERENC SZAKÁLY: Über die Verbreitung der ungarischen Bibelübersetzung ♦ LECH SZCZUCKI: Magna indole puer ♦ LÁSZLÓ SZILASI: Textgattungen in dem Werk Die Versuchungen des Teufels von Péter Bornemisza ♦ ENDRE GYÖRGY SZŐNYI: Die Mathematik oder die Poesie lehrt uns die Sprache der Engel? John Dee und die lingua universalis ♦ LÁSZLÓ SZÖRÉNYI: „... wenn aus dem ungarischen das Wort *tűt* ausbliebe...“ Der bildungsgeschichtliche Hintergrund der Dugonics- und ungarfeindlichen

Schmähschrift von György Rohonyi ♦ WACŁAW URBAN: Drei altpolnische Schüler Wittenbergs: Thomas Sobocki (Lutheraner), Franciscus Krasziński (Katholik) und Lukas Delfin (Antitrinitarier) ♦ ISTVÁN VADAI: Die vertikale Rede. Über die Akrostichen des Sebestyén Tinódi Lantos ♦ NOÉMI VISKOLCZ: Der Katalog des Frankfurter Verlegers Lucas Jennis aus dem Jahre 1626 ♦ ANDRÁS VIZKELETY: Beitrag zu der Gattungsgeschichte der Grabrede (d.h. des ältesten zusammenhängenden Textes in ungarischer Sprache) ♦ PERSONENVERZEICHNIS

Az ADATTÁR... sorozat kötetei megrendelhetők
(Die Bände der Schriftenreihe ADATTÁR... lieferbar):

JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék
Szeged, Egyetem u. 2.
H-6722

e-mail: font@hung.u-szeged.hu, keserug@hung.u-szeged.hu

RÖVIDÍTÉSEK

- Adattár 1–34 – Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez,
Szeged, 1964–1996
- CR – Corpus Reformatorum
- DNB – Dictionary of National Biography
- HAB – Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel
- It – Irodalomtörténet
- ItK – Irodalomtörténeti Közlemények
- MBW – Melanchthons Briefwechsel, Stuttgart–Bad Canstatt, 1977–
- MHHS – Monumenta Historiae Hungarica. Scriptores
- MKSz – Magyar Könyvszemle
- MTAK – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
- MOL – Magyar Országos Levéltár
- OSzK – Országos Széchényi Könyvtár
- RMK – Szabó Károly – Hellebrand Árpád, Régi Magyar Könyvtár, I–III, Bp.,
1879–1898.
- RMNy – Régi Magyarországi Nyomtatványok, I–II, Bp., 1971–1983.
- TRE –Theologische Realenzyklopädie, 1–25, Berlin–New York, 1976–
- TT – Történelmi Tár
- VD – Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI.
Jahrhunderts, Stuttgart, 1983–
- WA.TR – Martin Luther, Werke. Kritische Gesamtausgabe [Weimarer Ausgabe],
Tischreden, Weimar, 1912.

Monok István

OLVASÓ VAGY GYŰJTŐ?
A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása
a XVII–XVIII. század fordulóján

M

Az olvasmánytörténet kézirat- és levéltári forrásai közül talán a legértékesebbek a vizsgált korszak magánkönyvtárainak katalógusai, a korabeli könyvjegyzékek. Ezek között a dokumentumok között azonban alig akad olyan, amely tipológiailag a „feljegyzés elolvasott könyvekről” csoportba tartozna, noha kivételt örvendetes módon a Kárpát-medence vonatkozásában is említhetünk.¹ A biztos válasz reménye nélkül azonban az olvasmánytörténet csaknem valamennyi forrásával kapcsolatban fel kell tenni a kérdést, vajon olvasta-e a tulajdonos azokat a könyveket, amelyeket a dokumentum az övéiként említ.

Mielőtt tárgyunkra térnénk, egy gyakori forrástípus jellegzetességeiről szeretnénk szólni a XVII–XVIII. század fordulóján, illetve a XVIII. század első harmadában. A jegyzékszerű dokumentumokat számbavevő munkánk során² valamennyi városban tapasztalhattuk, hogy a XVII. század 80-as éveitől kezdve az ingó javak hagyatéki számbavételekor az inventárium összeírója a könyveket nem sorolja fel, csupán mennyiségüket, illetve az összes könyv becsült értékét és persze a hagyatékon belüli érték-elosztást közli. Korábban ez a jelenség jobbra a magyar adminisztrációjú városokban volt gyakori, de akkor feltehetően a jegyzőnek nem volt kedve tételesen felsorolni a könyveket, illetve általánosságban is elmondható a magyar adminisztrációnak a használati írásbeliségben tanúsított hanyagsága. A XVIII. század közepe felé haladva pedig egyre gyakoribbak az olyan esetek, amikor egyáltalán nem is említik az egyes ingatlan vagyoni részek jellegét, általánosabb megjelölést alkalmaznak, amelyből az sem derül ki, hogy volt-e az illető elhunytak könyvhagyatéka. Tipikusnak mondható ez a jelenség Kassán, Kolozsvárt, Kőszegen, Sopronban, Ruszton és a bányaváro-

¹ Pápai Páriz Ferenc feljegyzése olvasmányairól: Nagy Géza (szerk.), *Pápai Páriz Ferenc: Békességet magamnak és másoknak*, Bukarest, 1977, 587–589.

² Keveházi Katalin, *Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen aus der Zeit vom 16. bis 18. Jahrhundert*, in *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 1985, 68–77.; Monok István, *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk*, in *Magyar Könyvszemle*, 1988, 78–82.; Ugyanő, *A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980–1995. (Esettanulmány)*, in *Könyvtári Figyelő*, 1996/1, 23–29.; Ugyanő, *Die buchgeschichtlichen Forschungen in Szeged 1980–1995*, in *Frühneuzeit-Info*, 7 (1996) Nr. 2. 253–258.

sokban is.³ A nemesi hagyatékozás dokumentálása már a korábbi időszakra nézve is fejtörést okoz az olvasmányműveltség kutatójának, hiszen egy-egy ingatlan (adott esetben udvarház) megöröklése a végrendelet szerint is „összes tartozékával” történt, és a testamentum mögé helyezett összeírások elkallódtak, vagy el sem készültek. Önmagában tehát az a tény, hogy a könyvjegyzékek száma csökken egy vizsgált időszakaszban, jelen esetben a XVII–XVIII. század fordulóján, nem jelenti azt, hogy csökkent a könyvet birtoklók száma, aránya, vagy éppen azt, hogy e korszak polgárai, nemesi műveletlenebbek lettek volna az előző generációknál.

A fennmaradt könyvjegyzékek tájegységenkénti megoszlásának vizsgálata az eddig mondottak szellemében értelmét veszíti, hiszen a Kárpát-medence nagy része csak a XVII. század végén szabadult fel a török megszállás alól, a terület településeinek a magyarországi vagy erdélyi városokhoz hasonló hétköznapi élet, így a könyvek használatának beépülése a mindennapokba, akár csak a napi vallásgyakorlat szintjén, csak a most vizsgált korszak után kezdődhetett meg.

Örvendetes lenne, ha biztosan állíthatnánk, hogy a könyv a XVIII. század elejére – legalábbis a polgári, a köz- és főnemesi családokban – olyannyira elterjedt, megszokottá vált, hogy a többi vagyontárgyhoz viszonyított értéke elenyészőnek tűnt egy-egy hagyatéki eljárást lefolytató jegyző szemében. Feltételezhetnénk tehát, hogy a tételes összeírás ezért tűnik el az iratokból. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a városi hivatali írásbeliség fejlődött, az írásbeli jogesetek száma nőtt meg, így az ingóságösszeírásokat összegzőbb formában végezték el. A fennmaradt könyvjegyzékek számának viszonylagos csökkenésében szerepet játszik továbbá az a tény, hogy a helyszíni összeírást több helyen egy, a városi adminisztráció számára készített tisztázat összeállítása követte. A helyszínen (az elhunyt házában) készített feljegyzések azután az első levéltárrendezésekkor selejtezésre kerültek, számunkra elvesztek. A tisztázat mindig összegző jellegű volt.⁴

A dolgozat címéül választott „*Olvasó vagy gyűjtő?*” kérdés szempontjából a polgári könyvtárak vizsgálata a Kárpát-medence valamennyi tájegységén az olvasó polgárt állítja elének. Az 1550 és 1750 közötti időszakból máig ismert 756 *polgári gyűjtemény* ugyanakkor számos figyelemre méltó változást mutat a XVII. és a XVIII. század fordulóján.⁵

³ Adattár 15.; Adattár 16/2.; Adattár 18/1–2.; Viliam Čičaj, *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya)*, Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, IV) (a továbbiakban: Čičaj 1993.)

⁴ Kassán, ahol mind a Maculatorium, mind a Purum megmaradt jól összehasonlítható a két dokumentumtípus. Vö. Monok István, *Könyvkatalogusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, 1993, 32–33. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, V) (a továbbiakban: Monok 1993.)

⁵ Statisztikai elemzésüket az 1992-ig ismert adatbázison lásd Farkas Gábor, *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*, in *Magyar Könyvszemle*, 1992, 100–121.

Azokban a bibliotékákban, ahol a napi vallásgyakorlat könyvei mellett legfeljebb iskolai könyvek, s néha egy-egy szórakoztató olvasmányként értelmezhető kötet található, nincsen igazán nagy változás. A különbség időben és városonként feltehetően a lelkészek által tanácsolt énekeskönyv, vagy népszerű beszédgyűjtemény szerzőjében, illetve az iskolában a grammatikai órákon használatos klasszikus auctor személyében van. Ezek a kis bibliotékák nagyjából nemzeti nyelvű könyveket tartalmaztak, kivéve persze a mindenütt oktatott latin nyelv iskolai használatú szöveggyűjteményeit.

Az *egyetemet járt polgárok* olvasmányműveltsége már lényegesen differenciáltabb képet mutat. Miután sem a tanárok, sem az orvosok és patikusok, sem a jogászok, illetve az adminisztráció különböző szintjein dolgozó jogvégzettek között sem ismerünk a korból több generáción át öröklődő könyvtárat, e réteg esetében is feltehetjük, hogy a tulajdonosok a különböző forrásokban regisztrált könyveket olvasták is. Ezen véleményünket fenntartjuk a többszáz kötetet birtoklók esetében is.

Közelebbről vizsgálva a könyvgyűjtemények anyagát általánosságban a következőket regisztrálhatjuk: városonként változó mértékben ugyan, de megfigyelhető a XVII. század végére a könyvanyag egyfajta előregedése, a friss szakirodalom hiánya. Oka lehet ennek, hogy az akadémia értelmiség nagyon rövid ideig, csupán a külföldi egyetemi években volt abban a helyzetben, hogy maga válassza ki a gazdag könyvkínálatból a számára hasznosnak gondolt könyveket. Az általuk patronált diákok, könyvvásárlásra megkért kereskedők – mivel a megrendelő nem tudott tájékozódni az éppen aktuális kínálatról – gyakran az olcsóbb, régebbi könyveket vásárolták meg számukra. Igaz ez természetesen minden, a Kárpát-medencében élt könyvgyűjtőre, hiszen a fejletlen könyvkereskedelem nem tett lehetővé más kiválasztási és vásárlási módot. E tekintetben egy soproni értelmiségi lényegesen jobb helyzetben volt, mint mondjuk egy erdélyi kisebb városban élő kollégája – a könyvtárak anyagán meg is látszik ez a különbség.⁶ Az előregedésnek egy másik valószínű oka, hogy az ország hivatalos nyelve a latin volt, és a legfrissebb szakmabeli eredmények Nyugat-Európában már kezdtek nemzeti nyelveken is megjelenni. A nem német anyanyelvűek számára a latin volt sokáig az első idegen nyelv, így ők vagy megvárták az illető munka latin kiadását, vagy régebbi, latin nyelvű könyvet vásároltak illetve vásároltattak maguknak.⁷

További általános jelenség, hogy minden beszerzési nehézség ellenére a XVIII. század elejéhez közeledve lassan *szakkönyvtárak* jönnek létre. A XVI–XVII. század fordulóján a jogásznak, az orvosnak éppúgy teológiai jellegű volt a gyűj-

⁶ Monok István, *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században*, in *De la umanism la luminism*, sub redacția Ion Chiorean, Târgu Mureș, 1994 [1995], 29–42.

⁷ Monok István, *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon*, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, 1996, 393–401.

teménye, mint a tanároké. A teológián túl a történeti tárgyú munkák, illetve a klasszikus auktorok uralták a könyvtárakat. Nem állíthatjuk, hogy egy évszázad múlva a Kárpát-medence orvosai tisztán orvosi szakkönyvtárat tartottak, de a szakkönyvek aránya a gyűjteményekben megnőtt, s ez is jelzi, hogy csupán a gyűjtés kedvéért nem nagyon szorgalmazzák a könyvek vásárlását.⁸ E jelenségkörbe sorolható, hogy például a bányatulajdonos polgárok könyvtáraiban a bányaműveléssel, a közettannal, a barlangászattal és a hidraulikával kapcsolatos könyvek jelennek meg.⁹

A városi értelmiség olvasmányanyagának változásához hasonlókat nem tudunk elmondani a *köznemesei könyvtárakról*. Az 1560–1679 közti időszakból 45 gyűjteményt tudunk jegyzékszerű forrással dokumentálni; a most vizsgált 1680–1750 közti időszakaszából további 15-öt.¹⁰ Ez a szám meglepően kicsi még akkor is, ha tudjuk, hogy a közép- és kispemesei rétegből számosan szakértelmiségivé – gazdasági szakemberré, jogásszá – váltak. Elképzelhetetlen továbbá, hogy a követi, vagy más diplomáciai szolgálatot teljesítők ne rendelkeztek volna valamilyen könyvtárral.

A fennmaradt dokumentumok egyértelműen mutatják, hogy e társadalmi réteghez tartozók a napi vallásgyakorlat könyvein kívül elsősorban történelmi (de nem történetfilozófiai, vagy politikaelméleti) és jogi munkákat birtokoltak. Ráadásul nem is sokat, hiszen az átlagos középemesei könyvtár 20–40 kötetnyi volt. Kivételek természetesen akadnak, de ezen nagyobb, 200–400 kötetes bibliotékák tulajdonosai mindig valamilyen magasabb közigazgatási feladatokat ellátó személyek (pl. alispán, kamarai titkár stb.), vagy éppen történetírók voltak (mint az erdélyi Cserei Mihály). Nyelvi összetétele e kis gyűjteményeknek nagyon egysíkú: latin és változó arányban magyar nyelvű könyvek sorakoztak a polcokon.

A XVIII. század első feléből ránkmaradt könyvjegyzékek sem mutatnak az eddig mondottaktól eltérő képet. Sem a könyvtárak nagysága, sem tartalmi vagy nyelvi összetétele nem változott. A már említett erdélyi történetíró Cserei Mihály könyveiről három jegyzék is fennmaradt (1709–1741: 354 könyvtétel), de őt nem tarthatjuk átlagos köznemeseinek, könyvtára is a történetíró és nem a nemes Csereié.¹¹ A felvidéki jogász Pongrácz Márton önéletírást is hagyott ránk, irodalmi ambíciói is voltak. 320 kötetes könyvtára (jegyzéke 1744-ből) tartalmi dominanciájának meghatározásakor a történeti és jogi munkák mellett feltűnő az orvosi művek viszonylag magasabb száma, illetve előfordul néhány gazdasági szakmunka is. Pongrácz nyelvileg is műveltebb volt a kortárs középemesei átlagnál. Szlovák tudása feltehetően származására utal, de a latin és magyar mel-

⁸ Varga András, *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században*, in *Iskolakultúra* 1997/5, 35–39.; Szabó Béla, *Jogászaink olvasmányai a kora újkorban*, in *Iskolakultúra* 1997/5, 23–34.

⁹ Čičaj 1993, 95–100.

¹⁰ *Adattár* 13.; *Adattár* 13/2.; *Adattár* 16/3.

¹¹ *Adattár* 16/3, 293–302.

lett a németet is rendszeresen használta.¹² Kubinczky Györgyöt 1749-ből fennmaradt 90 tételes könyvjegyzéke csupán a könyvek számával emeli ki a többi nyugat-magyarországi birtokos nemes közül,¹³ és az egyébként értelmiségi pályán mozgó szepesi kamarai altitkár, Potoczky György bibliotékája (1750 körül, 90 könyv) sem több alapvető történelmi és jogi munkák gyűjteményénél.¹⁴

Reviczky János Ferencet csupán azért kell a köznemesek között említenünk, mert nem volt sem báró, sem gróf. Zemplén megye országgyűlési követe, a megye főjegyzője, majd a pozsonyi s végül az udvari kamara tanácsosa; a XVIII. század közepe körül halt meg. 1742-ből maradt fenn könyveinek összeírása. A 439 kötet tartalmi és nyelvi összetételét tekintve is teljesen heterogén. Könyvtára a XVIII. század első felének bármelyik európai országában a művelt, tájékozott nemesek közé emelte volna tulajdonosát. A latin és magyar mellett német, nagyon sok francia és olasz nyelvű történelmi, politikaelméleti, földrajzi és szépirodalmi mű töltötte meg könyvszekrényét.¹⁵ Az ő fia volt az az 1736-ban született Reviczky Károly, aki diplomáciai pályája után – konstantinápolyi, varsói, berlini, majd badeni követe volt az uralkodónak – II. József minisztere lett. Emellett a kor nyelvzsenijeként tartották számon, hiszen az európai nyelvek mellett héberül, törökül, arabul és perzsául is tudott. Törökből franciára, perzsából latinra több szöveget is fordított, amelyek meg is jelentek. Könyvtárát – jelentős keleti gyűjteményével – Londonban eladta.¹⁶

A köznemesi bibliotékák tehát, még az utóbb említett Reviczky János Ferencét is beleértve, olyanok voltak, amelyeket olvasási szándékkal gyűjtöttek össze, s mind nagyságuk, mind tartalmi összetételük azt sugallja, hogy a tulajdonosok minden bizonnyal meg is ismerték könyveik tartalmát.

A XVII–XVIII. század fordulóján a könyvgyűjtési és olvasási szokások tekintetében a Kárpát-medencében a legnagyobb változást a *főnemesség* körében tapasztaltuk. Öröndetes módon számos család könyvtáráról maradtak ránk jegyzékszerű források; néhány esetben elég sok korabeli könyv is kézbevehető. Meggondolkodtató jelenséget regisztrálhatunk a nyomtatott könyvek kéziratos bejegyzéseinek vizsgálatakor. Általában feltűnő, hogy a nyugat-európai könyvgyűjteményekben fennmaradt kötetek kevéssé összefirkáltak, kevesebb possessor bejegyzését őrizték meg, mint az Európa peremvidékein fennmaradtak. De ez csupán benyomás, módszeres kutatás ez ügyben tudtommal soha nem tör-

¹² *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750*, összeáll. Monok István, Varga András, Szeged, 1990, 45. (a továbbiakban: KtF VII.)

¹³ Tóth István György, „Mivelhogy magad írást nem tudsz...”, Bp., 1996, 208–209.

¹⁴ KtF VII, 55.

¹⁵ Horváth Ignác, *Revisnyei Reviczky János Ferenc könyvtára 1742-ből*, in *Magyar Könyvszemle*, 1905, 246–258.; KtF VII, 42.

¹⁶ Életéről, lengyelországi kapcsolatairól bibliográfiával lásd: Jan Reychman, *Kulturális érdeklődés Magyarország iránt a XVIII. századi Lengyelországban*, in *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, szerk. Csapláros István, Hopp Lajos, Jan Reychman, Sziklay László, Bp., 1969, 317–330.; könyvtáráról: Bencsik Gábor, *Klasszikusok évjárdékéért*, in *A könyv*, 1989/1, 134–136.

tént. A Kárpát-medencében hozzáférhető könyvállományt tekintve azonban már megalapozottabban nyilatkozhatunk arról, hogy a XVI–XVII. században is már e területen lévő állomány darabjaiban gyakrabban és több kézirásos bejegyzést találunk, mint a XVIII. századból ránk maradtakban.¹⁷ Területileg is hasonló párhuzamok figyelhetők meg. Ha összehasonlíttjuk az Esterházy Pál könyvtárából ma ismert köteteket a kortárs erdélyi arisztokrácia (Teleki, Bethlen család) bibliotékáinak darabjaival, akkor azt mondhatjuk, hogy az Erdélyből fennmaradt kötetek több tulajdonosról és több használóról tanúskodnak.

Ha ezen utóbbi jelenség – tehát az erdélyi, illetve a nyugat-magyarországi arisztokraták könyvgyűjtési szokásai közötti különbség – okai után kutatunk, akkor első lépésként mindenképpen a főúri udvarok művelődésszervező funkciójának változásaira kell utalnunk. A XVI. században a megszűnt budai királyi udvar (1526) szerepét felvállaló főúri udvarok sora (Nádasdy, Batthyány, Perényi, ecsedi Báthory, Thurzó stb.) vált a humanista műveltség műhelyévé, az új egyházak fő patrónusává. Feladatuknak számított a felekezetek számára a lelkészek és a tanárok képzésének megszervezése, külföldi egyetemekre küldése, majd hazatértük után ezek aktív támogatása. Ez a funkció még a XVI–XVII. század fordulóján és sok esetben a XVII. század folyamán is fennmaradt.¹⁸ A XVI. században a korábbi vajda, az erdélyi püspök és az Erdélybe költöző királyi udvar maradék erejét egyesítő erdélyi fejedelmi udvar sajátos helyzetbe került. Az erdélyi arisztokrata családok anyagi lehetősége ugyanis meg sem közelítette a fejedelemségét, így a fejedelem vallása, az udvar művelődési törekvései sok tekintetben meghatározó erejűek tudtak lenni. Nem jelenti ez természetesen azt, hogy nem léteztek, vagy nem tudtak működni más, nem a fejedelem vallásán élő udvarok, de ezek igazán nagy hatással Erdély művelődésére nem voltak. Gondoljunk például a hadadi Wesselényi-udvarra, ahol az erős kálvinista, karakteres művelődéspolitikát megvalósító fejedelmek idején jezsuita atya látta el a papi teendőket, magyar nyelvre fordítottak katolikus, köztük jezsuita kegyességi munkákat.¹⁹ A erdélyi központi udvar feldúlása és megszűnése (1658) után több család (Teleki, Bethlen stb., az Apafiak – véleményem szerint – nem fejedelmi erővel) vállalta magára lényegében ugyanazt a kultúraszervező szerepet, amely eddig elsősorban a fejedelmi központé volt.²⁰

A XVII. század elejétől sorra katolizáló magyarországi arisztokraták birtokain életre keltett katolikus iskolahálózat tanítóit, a gyülekezetek papjait már az egyház szervezte felsőbb iskolákban képezték. Az 1635-ben megalapított nagyszombati egyetem mellett a közeli Bécs, illetve Grác nyújtott felsőfokú tanulmányi lehetőséget, a pápai szemináriumok, illetve a Pazmaneum pedig a sze-

¹⁷ Monok 1993, 38–39.

¹⁸ Monok István, *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században*, in *Café Babel*, 14. köt. 1994/4, 59–68.

¹⁹ *Adattár* 28.

²⁰ Vö.: Tibor Klaniczay, *Die soziale und institutionelle Infrastruktur der ungarischen Renaissance*, in *Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*. Hrsg. Georg Kaufmann, Wiesbaden, 1991, 319–338. (*Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung*, 9)

gényebbek számára is felcsillantotta a továbbtanulás lehetőségét. A főúri családok gyermekei az udvari nevelés és iskolázás után már nem alumnusaik, a leendő lelkészek társaságában indultak a külföldi egyetemekre teológiát tanulni, illetve a peregrinatio academica útját járni, hanem olyan tanulmányi úton vettek részt, amelynek során valóban majdani politikusi, katonai és közigazgatási feladataikra készülhettek fel: nyelveket tanultak, a nyugat-európai udvarok szokásaival ismerkedtek meg, lovagoltak, táncoáltak, vívtak és nem utolsósorban leendő kapcsolataikat alapozták meg. Az ifjú Zrínyi Miklós itáliai útján (1636)²¹ már nem egyetemet látogatott sorra közel-kortársával Bethlen Péterrel ellentétben, aki az Odera melletti Frankfurtban és Leidenben eredménytelenül küszködött a teológiai és filozófiai ismeretek elsajátításával, s így még franciául sem tudott megtanulni.²² Batthyány Kristóf dél-németországi és itáliai körútja (1657–1658) alig több, mint egy művelt, érdeklődő turista utazása,²³ de vele csaknem egyidőben Bethlen Miklós elsősorban a magasabb műveltség megszerzéséért kelt útra.²⁴ A század végén (1699–1700) Széchényi Zsigmond Kavaliers-touron vett részt Itáliában,²⁵ kortársa Teleki Pál pedig népes teológus társaságban tanult németországi és németalföldi egyetemeken.²⁶

A török kiűzésével ismét a Habsburg korona alá tartozó Magyarországon és Erdélyben a protestáns egyházak az állam erejét maguk mögött tudó katolicizmus nyomása alá kerültek. A protestáns főurak tehát rákényszerültek arra, hogy – egyébként kisebb anyagi erejükkel – többet vállaljanak szűkebb környezetük műveltségének, így olvasmányműveltségének ápolásából, mint a kortárs magyarországiak. Birtokközpontjaik udvar-funkciója a XVI–XVII. századi értelemben tovább megmaradt. De mit jelentett ez az udvari könyvtárak, illetve az arisztokrata tulajdonos olvasmányízlése vonatkozásában, továbbá abból a szempontból, hogy ezek a főurak olvasók, vagy gyűjtők voltak-e elsősorban?

Mielőtt sorra vennénk az egyes főúri udvarokat, röviden ki kell térni arra, hogy az arisztokrata gyűjteményekkel kapcsolatban a kérdés feltevése, hogy *olvasta-e a tulajdonos a könyveit?*, meglehetősen értelmetlen. Nem csupán azért, mert a XVIII. századból ránk maradt katalógusok már jelentős részben örökölt könyvanyagot mutatnak – a XVI–XVII. században szerencsésen el tudjuk különíteni az egyes generációk által beszerzett könyveket –, hanem azért is, mert az

²¹ Kovács Sándor Iván, *Zrínyi római útikönyve*, in Király Erzsébet–K. S. I., „Adria tengernek főnnforgó hajjai”. *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*, Bp., 1983, 15–31.

²² Vö.: Monok István, *Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez*. I. *Idősb Bethlen István levelei 1625–1628*, in Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI, 1990, 193–205, és ennek jegyzetei.

²³ Batthyány Kristóf európai utazása 1657–1658, közreadja Szelestei Nagy László, Szeged, 1988. (*Peregrinatio Hungarorum*, 2)

²⁴ Bethlen Miklós *önéletrása*, sajtó alá rend. V. Windisch Éva, 2, Bp., 1955, 176–182. (*Magyar Századok*)

²⁵ Széchényi Zsigmond itáliai körútja 1699–1700, közreadja Ötvös Péter, Szeged, 1988. (*Peregrinatio Hungarorum*, 1)

²⁶ Teleki Pál *külföldi tanulmányútja*. *Levelek, számadások, iratok 1695–1700*, Összeáll., utószó Font Zsuzsa, Szeged, 1989. (*Fontes Rerum Scholasticarum*, III)

udvari könyvtár arculatát csak nagyon kivételes esetben határozta meg közvetlenül a tulajdonos érdeklődése. A költő Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtára biztosan a saját maga által összegyűjtött könyveket őrizte, apai örökségként elenyésző töredék jutott neki.²⁷ De már a XVI. században egy Batthyány Boldizsár,²⁸ vagy a századfordulón egy Thurzó György,²⁹ akik könyvtárak jelentős részét használták, olvasták, a könyvek beszerzését elsősorban közvetlen udvari környezetük tanácsára vásároltatták meg, illetve ugyanúgy, mint a többi magyarországi könyvtár tulajdonosa, ki voltak szolgáltatva alumnusaik vagy más megbízottjuk ízlésének. E kiszolgáltatottság oka elsődlegesen az volt, hogy a Kárpát-medencében nem létezett szervezett könyvkereskedelem a XVI–XVII. században.³⁰ Azok a bécsi, majna-frankfurti kiadók és kereskedők (pl. a XVI. században Erhardt Hiller, vagy Jean Aubry), akik gondot fordítottak a magyarországi főurakkal való aktív kapcsolattartásra, gyakorlatilag minden könyvet el is tudtak adni nekik. Nem gondolhatjuk persze azt sem, hogy ha fejlett könyvkereskedelem lett volna ebben a térségben, akkor a főúr feltétlenül személyesen döntött volna minden egyes könyv megvásárlásáról.

Az udvart fenntartó család a könyvtár kialakításánál figyelembe vette, hogy a környezetükben élő tanárok, papok, a birtokok gazdálkodását irányító és felügyelő személyek, sok esetben jogászok nem tudtak önállóan olyan személyi gyűjteményt kialakítani, amely feladatuk ellátáshoz szükséges lett volna. Az udvari könyvtár ilyen értelmű részleges nyilvánossága Nyugat-Magyarországon a XVII. század végén, Erdélyben generációkkal később látszik megszűnni. Ez nem jelentette persze azt, hogy mondjuk Esterházy Pálnak a szökőkutakkal kapcsolatos vagy éppen hidrográfiai tárgyú könyveit esetenként ne használhatta volna a kastély parkjának kialakítója, de semmilyen jel nem mutat arra, hogy a fraknoi és a kismartoni gyűjteményből,³¹ vagy mondjuk Nádasdy Ferenc pottendorfi könyvtárából³² a család valamelyik falujában szolgáló pap könyveket vett volna kölcsön, mint ahogy ez például a geryeszegi Teleki-könyvtár esetében dokumentálható.³³

Az olvasó főúr a gyűjtő főúrtól tehát akkor válik el, amikor a tulajdonos a maga számára vesz meg, vagy szereztet be olyan könyveket, amelyeket nem olvas el, meglétükről vagy van, vagy nincsen tudomása. Ez a gyűjtő törekvés, dívat vagy szenvedély részben független a főúri udvar eddigiekben érintett művelődésszervező szerepvállalásától, de a függetlenedést a család tagjainak

²⁷ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya. – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, írta és összeáll. Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovszky Géza, szerk. Klaniczay Tibor, Bp., 1992. (*Zrínyi Könyvtár*, 4) (a továbbiakban: *Bibliotheca Zriniana*)

²⁸ *Adattár* 11, 389–436.

²⁹ *Adattár* 11, 501–535.

³⁰ Vö.: Kókay, György, *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*, Wiesbaden, 1990. (*Geschichte des Buchhandels*, III)

³¹ Esterházy Pál, 1710–1720, *Adattár* 18/2, 159–181. (két jegyzék)

³² *Adattár* 13/2, 73–79., 101–106.

³³ *Adattár* 16/3, 121–169. Vö. *Adattár* 18/2, 273–274. bibliográfiájával.

neveltetése, műveltségének jellege, nem utolsósorban anyagi ereje is befolyásolta. Teleki Mihály például „az erdélyi múzeumi gondolat” megteremtőjének számít, Hermányi Dienes József anekdotája szerint kellő hozzáértés és érzék nélkül, válogatás nélkül gyűjtött össze mindent, ami réginek tűnt számára,³⁴ de udvarának többször említett tudatosan vállalt feladatai a család még több generációja számára megszabták könyvtárak arculatát.

Batthyány Boldizsár teológiai könyveinek nagy részét ma is kézbevehetjük a németújvári ferences kolostor könyvtárában.³⁵ Egyik kötetéről sincs azonban olyan benyomásunk, hogy az egyébként művelt főúr – túl azon, hogy nevét saját kezűleg a címlapokra jegyezte – forgatta volna. Ugyanígy az evangélikus egyház egyik legnagyobb patrónusaként számontartott, szoros wittenbergi kapcsolatokat ápoló Thurzó György nádor, akinek biccsei gyűjteménye 1611-ben az egyik legszínvonalasabb magyarországi lutheránus teológiai könyvtár volt, a fennmaradt kötetekbe a nevét sem írta be, super ex librise (C G T R H P) bizonyítja egykori hovatarozásukat.³⁶ A példákat nem szaporítva is látnunk kell azonban, hogy ez a típusú gyűjtés, a *nem elolvasott könyvek birtoklása*, merőben eltér attól, amit Ötvös Péter herceg Batthyány Károly József trautmannsdorfi és bécsi könyvtára kapcsán (1772) kiemelt, nevezetesen, hogy a herceg szisztematikusan gyűjtötte „a janzenizmus iránti feltétlen szimpátia, valamint a mozgalom ellenségeinek műveit”.³⁷ Minden bizonnyal igaz Ötvös Péter feltevése, miszerint a bécsi könyvtár teológiai gyűjteményének jelentős részét ezzel a szellemi áramlattal kapcsolatos munkák teszik ki, s hogy ez a birtoklás egyúttal a herceg érdeklődését is jelezte, ezért is voltak abban a könyvtárban, ahol a tulajdonos a legtöbbet tartózkodott. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az újabban előkerült payerspachi könyvtár teológiai anyaga merőben más jellegű. Batthyány Károly József három eddig ismert könyvtárának (Bécs, Trautmannsdorf, Payerspach³⁸) anyagából nehéz lenne a herceg olvasmányműveltségét jellemezni, ahhoz szükség van olyan forrásokra is – neveltetése, tanulmányai, naplója, levelezése stb. –, amelyek e hatalmas könyvanyag bizonyos részeit előtérbe helyezik. Mindaddig e három könyvtár anyaga csupán potenciális olvasmányként szerepelhet. A janzenizmus iránti érdeklődésére egyébként Ötvös Péter sem pusztán a könyvjegyzékek alapján mutat rá.

³⁴ Vita Zsigmond, *Az első erdélyi házi múzeumok és a múzeumi gondolat kialakulása*, in Ugyanő, *Művelődés és népszolgálat*, Bukarest, 1983, 38–39.

³⁵ Theodor Tabernigg OFM, *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*, 1972. (kézirat); *Vö. Adattár* 18/2, 269–272. bibliográfiájával.

³⁶ Helena Saktorová, *Kniznica Palatina Juraja Thurzu*, in *Kniha*, 1981, 73–91, és *Adattár* 11, 501–535.

³⁷ Ötvös Péter, *Egy főúri könyvtár 1772-ből*, in *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez*, szerk. Bálint István János, Bp., 1987, 129–142.

³⁸ A payersbachi könyvtár katalógusa: MOL P 1313 Batthyány család Levéltára, 268. csomó.

A főúri udvar funkcióváltásával, az előbbi értelemben vett könyvgyűjtő arisztokrata kialakulásával egyidejűleg ment végbe a könyvtárak nyelvi összetételének megváltozása is. E tekintetben is nagy különbség van a Kárpát-medence egyes régiói között. A hivatalos nyelvként a magyar használó Erdélyben a hazai nyomdatermékek többsége is már magyarul jelent meg, a református családok körében pedig a német nyelvvel szemben érthető fenntartások voltak. A művelődés hagyományos formáinak – részben kényszerű – megtartása a latin nyelv pozícióit erősítette. A külföldre menő diákok is ezen a nyelven kommunikáltak elsősorban az idegen országokban lévő egyetemeken. Magyarországon a latin nyelv maradt a hivatalos nyelv, és ez általában azt is jelentette, hogy a XVIII. század elején átlagosan szinte valamennyi társadalmi réteg olvasmányanyagában egy re-latinizálódás figyelhető meg.³⁹

A modernnek mondható arisztokrata könyvtárakban a német, de mindennek előtt a francia nyelvű könyvek megjelenése,⁴⁰ illetve a XVIII. század közepén már számottevő jelenléte pontosan jelzi, hogy ennek a társadalmi rétegnek elsősorban nyugat-magyarországi tagjai már más műveltségismérvet követtek. Eruditív ismeretszerzésük tartalmi arányai is egyértelműen világi irányba tolódtak el, a teoretikus érdeklődés helyett a várható politikai, közéleti szerepre felkészült olvasót mutatják.

Az erdélyi főúri gyűjtemények közül a nyelvi és tartalmi arányok átalakulását a XVIII. század közepéig csupán II. Apafi Mihály (jegyzék: 1714),⁴¹ de még inkább Bánffy Miklós (jegyzékek: 1734–1736)⁴² bibliotékája kapcsán regisztrálhatjuk. Azonban mindketten életük egy részét Bécsben töltötték, olvasmányízlésük kialakításában ez a környezet, illetve Bánffy Miklós esetében még a németországi tanulmányok alapvető szerepet játszottak.

A magyarországi arisztokrácia számos tagjának ismerjük olvasmányait. Ezek közül a Thököly,⁴³ a Balassa,⁴⁴ a Bercsényi⁴⁵ és a Forgách családtól⁴⁶ fennmaradt dokumentumok egy mennyiségében ugyan nagyobb, de még alapvetően történelmi és jogi orientáltságú, túlnyomórészt latin nyelvű eruditiót mutatnak. A Szirmayak közül Szirmay András zempléni alispán, ítéletábrái elnök az, akinek 1707-ből ránkmaradt könyvjegyzéke korszerűbb műveltséget árul el tu-

³⁹ Lásd a 7. jegyzetet.

⁴⁰ Monok István, *La présence des auteurs français dans les lectures de la noblesse hongroise entre 1526 et 1671*, in *Cahiers d'études hongroises*, 7 (1995 [1996]), 38–50.

⁴¹ Apafi Mihály, *Adattár* 16/3, 98–120.

⁴² Bánffy Dénes, 1734–1737, *Adattár* 16/3, 303–314.

⁴³ Thököly Zsigmond, 1673–1677, *Adattár* 11, 382–383.; *Adattár* 13/2, 80–81., 100–101. (három jegyzék); Thököly Imre, 1708, *Adattár* 13/2, 175–179.

⁴⁴ Balassa Imre, 1670–1676, *Adattár* 13/2, 53–55., 87–98. (két jegyzék); Balassa Pál, 1739, *KF* VII, 36.

⁴⁵ Bercsényi Miklós, 1701, *Adattár* 13/2, 148–152.

⁴⁶ Forgách Zsigmond Ádám, 1652–1680, *Adattár* 13, 164–170., *Adattár* 13/2, 110–113. (két jegyzék); Forgách Simon, 1730 körül, *Adattár* 13/2, 218–220.

lajdonosáról. Politikaelméleti felkészültsége valóban színvonalas volt, s bár alapvetően latin nyelvű munkákból tájékozódott, a könyvtár tematikai összetétele már elméleti irányba tolódott el.⁴⁷

Ráday Pál péceli könyvtára a kálvinista főúr európai horizontú műveltségének szép bizonyítéka, az 1730-ban összeírt könyvek jegyzéke azonban még az olvasó és nem a gyűjtő Rádayt mutatja.⁴⁸

A Rákóczi család sárospataki könyvtára annak ellenére, hogy feltehetően a család egyik tagja sem olvasta az összegyűjtött valamennyi könyvet, még nem sorolható azon könyvtárak közé, mint amelyeket a fentiekben jellemzett gyűjtő szándék hozott létre. Ez a könyvtár az özvegy és fiait is túlélő Lőrántffy Zsuzsanna halála után a Református Kollégiumot gazdagította, s osztozott annak mostoha, hányatott sorsában.⁴⁹ A család katolizált tagjai közül II. Rákóczi Ferenc műveltségét részletesen ismerjük. Nemcsak neveltetését, de sárospataki, szerencsi, munkácsi, vöröskői könyvtárát is, továbbá azt az olvasmányanyagot, amelyet emigrációja során gyűjtött össze, s vele volt haláláig.⁵⁰ A hagyományosnak mondható főúri eruditio mellett a fejedelem és stratégia Rákóczi modern német és francia nyelvű hadtudományi, politikai és történeti kultúrája, a *Vallomások* írójának elmélyült teológiai, elsősorban janzenista műveltsége áll a jegyzékek tükrében előttünk.⁵¹

Zrínyi Miklós a XVII. század közepén egyedülállóan korszerű könyvtárat alakított ki magának Csáktornyán.⁵² Szinte valamennyi könyve fennmaradt, s ezeket végiglapozva biztosan állíthatjuk, hogy a költő, a hadvezér és a politikus Zrínyi olvasta is könyveit. Könyvei igénytelen kiadói kötésben sorakoztak a polcokon. Az olvasó Zrínyit tehát ismerjük, a gyűjtő Zrínyi pedig nem létezett. Fia, Ádám, akivel a család kihalt, művelt, jogilag képzett arisztokrata volt. Olvasmányai követték apja modern ízlését, s a leuveni egyetemi tanulmányok, továbbá bécsi tartózkodásainak idején beszerzett főként német és francia nyelvű könyvei apja utódjaként mutatják őt be abban az értelemben is, hogy nem könyvgyűjteményt kívánt kialakítani, hanem műveltséget akart szerezni a könyvekből.⁵³

⁴⁷ Szirmay István, 1690, *Adattár* 13/2, 129–130.; Szirmay Miklós, 1701, *Adattár* 13/2, 152–153.; Szirmay András, 1707, *Adattár* 13/2, 168–174.

⁴⁸ Ráday Pál, 1730 körül. Gorzó Gellért, *Ráday Pál*, Bp., 1915, 161–165.

⁴⁹ Monok István, *A Rákóczi család könyvtárai. – Bibliotheken der Familie Rákóczi. 1588–1660*, Szeged, 1996. (*A Kárpát-medence koraiújkorai könyvtárai. Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit*, I)

⁵⁰ Rákóczi Ferenc, II., 1688–1736, *Adattár* 13/2, 128–129., 153–159., 165–166.; Thaly Kálmán, *De Saussure Cézárnak... törökországi levelei 1730–39-ből és feljegyzései 1740-ből*, Bp., 1909, 365–368.

⁵¹ Köpeczi Béla, *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*, Bp., 1982.; Ugyanő, *A bujdosó Rákóczi*, Bp., 1991, 467–566.

⁵² *Bibliotheca Zriniana* és újabban Hausner Gábor, *Adalékok a XVII. századi katonai gondolkodás történetéhez. Zrínyi Miklós hadtudományi gondolatainak könyvészeti forrásai*, in *A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmányok*, szerk. Ács Tibor, Bp., 1995, 44–56.

⁵³ Összefoglalóan: *Bibliotheca Zriniana*, 56–66, 417–436.

Hol ragadható meg tehát az a pillanat, amikor azt mondhatjuk: ez a könyvtár már a gyűjtő szenvedélyével összeállított gyűjtemény, egységes kötésben, reprezentatív teremben. Sajnos a Batthyány család könyvtártörténetében a dokumentumok egy évszázados fehér foltot hagynak. Batthyány Boldizsár, Ferenc és a katolizáló Ádám németújvári könyvtárai viszonylag jól ismertek,⁵⁴ de ezután csupán a már említett herceg Batthyány Károly,⁵⁵ illetve a grófi ágon Batthyány (III.) Ádám könyvtára ismert a XVIII. század második feléből.⁵⁶ Ez utóbbi könyvtárának jegyzéke is már francia fejléccet visel: „*Catalogue des Livres qui se trouvent dans l'armoire de Msr. Le Comte Adam*”. A kevés latin könyv mellett német, de főként francia olvasmányai voltak. A klasszikus római és görög szerzők is főként francia nyelven voltak meg.

Megfelelő számú dokumentum híján a pottendorffi Nádasdy-könyvtár egészéről nem alkothatunk képet. Az 1671-ben kivégzett Nádasdy Ferenc képgyűjteménye azonban a bibliotékára vonatkozó adatokkal együtt feljogosíthat bennünket arra, hogy megkockáztassuk azt a feltevést, miszerint Nádasdy Ferenc már olyan könyvtárat gyűjtött maga köré, amely nagyobb részében a tulajdonos eruditióját gazdagította, de emellett nem valamely országos, vagy helyi kultúrpolitikai szerepátvállalás szolgálatára teremtették meg, hanem mert a főúr közvetlen környezete bizonyos könyvek meglétét *comme il faut* szükségesnek tartotta, és mert a könyv értéket képvisel, meg kell tartani. Nem akarjuk azt mondani, hogy Nádasdy Ferenc a könyvtárát a kincsképzés eszközeként tartotta volna, hiszen ez a jelenség Magyarországon a XVIII. század közepe táján jelentkezett, de biztosan mondható, hogy a könyvek jelentős része a nem politikus, vagy éppen a birtokai gazdálkodását átlátni szándékozó tulajdonos ismereteit gazdagítandó volt meg könyvtárában, s nem is a historikus Nádasdy szakkönyvtára volt. A fennmaradt másfélszáz kötet gondos kötésben vehető kézbe, s éppen ezeket a műveket Nádasdy nem forgathatta sűrűn.

A fennmaradt vagyonekbejegyzési jegyzőkönyvekből előkerült jegyzékek alapján az Österreichische Nationalbibliothekből kikért könyvek biztosan nem az egész gyűjteményt jelentik, hiszen ezek tartalmilag nem képeznek zárt egységet, s arra sem elegendők, hogy ezek alapján például csak a Mausoleum is összeállítható lett volna. Magának a jegyzéknek egyes részei is így kezdődnek: „*Ex classe ...*”, és a szak neve következik. Az 1672-es pottendorffi összeírás, amely csupán az elvitt könyveket sorolja fel, tükrözheti a könyvtár eredeti szakrendjének. Nádasdy tehát rendszerezett könyvtárat tartott, jóllehet a kialakított könyvkánon meglehetősen hagyományos, elavult, a középkorhoz közel álló volt (Biblia, Szentatyák, beszédkönyvek, hitviták, humanisták, teologia speculativa, jog, orvosi művek, filozófia-politika-matematika együtt, világi történelem, egyháztörténet). Nem tartjuk valószínűnek, hogy ezt a rendet maga Nádasdy alakította volna ki.

⁵⁴ Adattár 11. 268–279.

⁵⁵ Lásd a 37. jegyzetet.

⁵⁶ MOL P 1313 Batthyány család Levéltára, 267. csomó.

Esterházy Pálnak több könyvtára is volt, a legjelentősebbek Kismartonban illetve Fraknón. Katalógus ez utóbbiról maradt ránk a XVIII. század legelejéről. Az a tendencia, amit már Nádasdy Ferenc esetében jeleztünk, a fraknói gyűjtemény kapcsán erősödni látszik. Ez a könyvtár a zeneszerző, Mária-kultuszt teremtő barokk főúr könyvtára ugyan, de már közel sem funkcionálisan, szűk anyagi bázisról, szűkös kínálatú piacról beszerzett gyűjtemény, s nem is a főúr alumnusai által összehordott udvari könyvtár. Látszik, hogy ha az egyik kastélyhoz szökőkutat akart építtetni, akkor – részben Esterházynak megmutatandó – az építést irányító mesternek szakkönyvként megvettek 20–30 hidrográfiai művet. Mert volt rá pénz, volt ember, aki kiválassza a könyveket, s el is érték az európai könyvpiacra.

Nem mehetünk el szó nélkül a fraknói könyvtár szakrendje mellett sem (a könyvkánon vizsgálatakor a szakok sorrendje is fontos szempont!⁵⁷): jog, orvosi munkák, politika-történelem együtt, hadtudomány-geometria, állattan, botanika (külön!), „Canonici” (főleg dekrétumok), „diversi antiqui oratores”, asztrológia-matematika-kémia, geográfia, (külön!) topográfia. Ha ehhez hozzávesszük Sebastian Ferdinand Dobner feljegyzését a geográfiai és hidrográfiai könyvekről (ezek már nem Fraknón voltak, ahol a geográfia szak mindössze 10 könyv volt), akkor az összesen mintegy 650 könyv azt jelzi, hogy Esterházy erudíciója hallatlanul modern volt, nyelvileg s tartalmilag egyaránt.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy az olvasmányműveltség és a könyvtörténet forrásainak vizsgálata a XVII–XVIII. század fordulóján a könyvgyűjtési és a könyvolvasási szokásokban jól kimutatható változást jelez. Eszerint Magyarország különböző társadalmi rétegei és földrajzi egységei nem tudták egysegesen követni azokat a változásokat, amelyek Nyugat-Európa országaiban lezajlottak. Az olvasmányanyag, illetve a könyvtárak anyaga – néhány arisztokrata család kivételével – jórészt elavult volt, csak lassan tudta követni az európai könyvpiac kínálatát. A magyar anyanyelvű polgárság, a kis- és köznemesi réteg gyűjteményeire, olvasottságára ez a megállapítás még fokozottabban érvényes.

Az Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez sorozat
rövidítve idézett kötetei

ADATTÁR 11. — *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése*, sajtó alá rend., függelék: Herner János, Monok István, Szeged, 1983.

ADATTÁR 13. — *Magyarországi magánkönyvtárak. I. (1533–1657)*, sajtó alá rend. Varga András. Bp.–Szeged, 1986.

ADATTÁR 13/2. — *Magyarországi magánkönyvtárak. II. (1580–1721)*, sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1992.

⁵⁷ Összefoglalóan Wolfgang Milde, *Über Bücherverzeichnisse der Humanistenzeit*, in *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, Hrsg. Reinhard Wittmann, Wiesbaden, 1984, 19–31. (*Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens*, 10)

-
- ADATTÁR 15. — *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István, Szeged, 1990.
- ADATTÁR 16/2. — *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István, Szeged, 1991.
- ADATTÁR 16/3. — *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István, Szeged, 1994. [1995]
- ADATTÁR 18/1. — *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*, Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. Red. von István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler, Szeged, 1994. (*Burgenländische Forschungen. Sonderband, XIV*)
- ADATTÁR 18/2. — *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740*, Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter Ötvös, Szeged, 1996. (*Burgenländische Forschungen. Sonderband, XV*)
- ADATTÁR 28. — Báró Wesselényi István: *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje*, sajtó alá rend. Tóth Margit, Szeged, 1990.